

Altres actes a l'UCE

L'exili a Andorra

Àngels MACH i BUCH

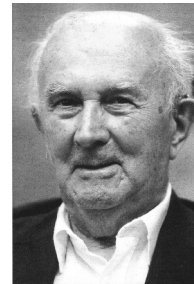
Andorra, país de refugi (dins el possible)

Tot i que el més conegut és l'exili de persones durant el segle xx arran de la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial, ja abans Andorra apareix com a lloc d'aixopluc de persones durant el segle anterior. La dimensió reduïda del territori, la penúria econòmica i les institucions polítiques del país, perquè les decisions del Consell General havien de ser aprovades pels Coprínceps, van dificultar que es podessin exiliar a Andorra totes les persones que ho haguessin desitjat. Malgrat que fins a l'actualitat no hi ha estudis amplis sobre aquest tema, aquest sempre s'ha tractat en relació amb el fet històric que ha motivat l'exili. El present treball vol ser una aportació esquemàtica però enfocada i posant com a centre el trajecte de persones concretes conegudes per haver destacat en els seus itineraris.

Tot i que menys conegut, també hi ha hagut andorrans que, per la seva implicació política en alguns fets considerats revolucionaris, van ser expulsats del país per un temps i es van haver d'exiliar fora. Per exemple, els participants en la revolta del 1880 (Síndics i Consellers generals) partidaris de signar una concessió per explotar les aigües termals, minerals i un establiment de jocs d'atzar a canvi de carreteres i el telègraf, que van ser multats i desterrats del país.

També hi va haver, especialment a final del segle XIX, andorrans que van patir l'exili econòmic i van haver de buscar feina a l'exterior a causa de les pobres condicions socioeconòmiques d'Andorra en aquells moments.

Un altre cas d'exili nacional andorrà va ser el mestre **Bonaventura Armengol i Julià** (Andorra la Vella, 1898-1991). Per les seves idees

Bonaventura Armengol i Julià

polítiques a favor dels treballadors i pels seus contactes amb agrupacions d'esquerres de Catalunya. A final dels anys 20 va ser jutjat pel Tribunal de Corts i desterrat del país per deu anys a Bèlgica. Per pressions del Poble andorrà, l'exili es va reduir a dos anys però va marxar a Barcelona a treballar, a l'àrea de Cultura i Ensenyament de la Generalitat. El 1930 va formar la primera biblioteca pública d'Andorra aconseguint donacions de fons bibliogràfics, va formar part del Comitè Revolucionari que va aconseguir el sufragi universal masculí el 1933, va salvar els arxius del Bisbat d'Urgell de la destrucció per part de grups extremistes d'esquerra de la Seu d'Urgell el 1936 al·legant que eren història d'Andorra, i durant la Segona Guerra Mundial va ajudar la Resistència francesa a salvar perseguits per la Gestapo.

Les persones que van buscar refugi a Andorra les podríem classificar en diferents tipologies: persones que van arribar a Andorra de pas cap a França o Espanya; persones que s'estaven a Andorra per períodes de temps més o menys llargs; persones exiliades a França però que venien a Andorra per trobar-se amb els seus familiars, i persones que es van poder establir a Andorra i van aportar coneixement al país exercint diverses professions, van adquirir la nacionalitat quan els va ser possible, hi van romandre fins a la seva mort i els seus descendents hi continuen residint.

A causa de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), els primers temps clergues, persones de dretes i persones practicants van passar cap a França per entrar a Espanya per Hendaia. Després, els refugiats van ser persones significades en la República i soldats desertors, i al final de la contesa, perdedors de la guerra. Amb l'arribada dels alemanys al sud de França el 1942, catalans que s'hi havien exiliat, i també andorrans que hi residien, van dirigir-se cap Andorra. I també hi va haver el pas de famílies jueves fugint de la barbàrie i aviadors de les forces aliades que havien sigut abatuts i retornaven al servei dels seus països. I altres que, no acceptant la situació política a Espanya, es van autoexiliar.

La primera persona que va deixar per escrit que s'havia refugiat a Andorra, i hi va residir exiliat fins a morir, va ser el frare dominic **Fra Tomàs Junoy i Arraut**, provicari d'Anyós (Puigcerdà, 1782- Anyós, 1860). Visqué la Guerra Gran (1793-1795) de jove, i ja com a frare dominic del convent de Puigcerdà, va patir la Guerra del Francès, les convulsions del Trienni Liberal i l'exclaustració del clergat arran de les lleis desamortitzadores. Arribà a Andorra el 1835 a través de la Cerdanya del nord, on trobà la seguretat i l'agraïment que el féu escriure sobre la seva arribada i sobre el país que el va acollir 24 anys, en la seva obra *Relació sobre la Vall d'Andorra*, publicada el 1838, la primera que consta escrita en català per un autor no andorrà. Durant les Guerres Carlines al segle XIX, atès que hi havia famílies andorranes que tenien casa a la Seu d'Urgell i a Andorra, o hi tenien família, segons qui anava guanyant les batalles, passaven la frontera carlistes o bé liberals, com explica Gallart del dietari del seu avantpassat Antoni Martí. Especialment persones relacionades amb les institucions i càrrecs públics elegits a l'ajuntament, metges, farmacèutics i eclesiàstics.

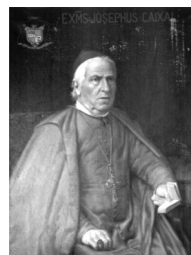
Simeó de Guardiola i Hortonedà (Aleixar, 1773 - La Seu d'Urgell, 1851), Bisbe d'Urgell i Copríncep d'Andorra entre 1827 i 1851, per la seva implicació a la junta carlina el 1835 va ser expulsat d'Espanya, però no es va aixoplugar a Andorra, sinó que va passar la frontera per exiliar-se a Montpeller durant la primera carlinada, des d'on va gestionar la seva diòcesi i també durant la segona (1846-1849), però va demanar empara al Copríncep Francès Lluís

Felip el 1841, i va poder retornar finalment a la Seu d'Urgell el 1847, després de jurar fidelitat a la reina Isabel II. Va morir el 1851 i va ser enterrat a l'església de la Immaculada del convent de les religioses de Nostra Senyora de la Companyia de Maria.

Seguidament, el 1853 es va nomenar Bisbe d'Urgell i Copríncep d'Andorra **Josep Caixal i Estradé** (el Vilosell, 1803-Roma, 1879). Va impulsar la construcció de l'edifici del Seminari Conciliar de la Seu d'Urgell el 1860. També va contribuir a la fundació de les congregacions religioses de les Germanes de la Sagrada Família d'Urgell i les Carmelites Tereses de Sant Josep.

L'any 1866 va signar el Decret de la Nova Reforma d'Andorra, proposat pel Síndic Guillem d'Areny-Plandolit, que va estendre el dret de votació als Caps de casa de les Valls per elegir el Consell General. Durant el regnat d'Amadeu I, va representar la Província Eclesiàstica Tarraconense, entre 1870 i 1872, al Senat de Madrid. Quan es va proclamar la Primera República, la primavera del 1873, abans de ser detingut, es va refugiar a Andorra tres mesos a cal Guillemó i després va passar a Navarra per unir-se als carlins alçats en armes com a vicari general castrense. Va col·laborar en la defensa del setge de la Seu d'Urgell de 1874 per part dels liberals i quan va ser ocupada la ciutat, el 26 d'agost de l'any 1875, Caixal va ser fet presoner i confinat a Alacant. Poc abans havia acompanyat a Andorra els canonges, professors del seminari i capellans de la catedral. Alfons XII va alliberar el Bisbe a petició papal i s'exilià a Roma, on va morir, atès que el govern espanyol no el va autoritzar a tornar. Tot i així, les seves despulles van poder ser enterrades a la catedral d'Urgell.

Entre 1870 i 1873, uns setanta **membres de la Companyia de Jesús** es van exiliar a Andorra. Els jesuïtes de Balaguer havien hagut d'emigrar a Tolosa el 1868 a causa de la revolució que va acabar amb el derrocament de la reina Isabel II i que va obrir un període convuls fins a la proclamació de la República cinc anys després; van decidir deixar el refugi a França en motiu de la guerra francoprussiana el juliol del 1870. L'octubre del 1870 es van instal·lar a cal Cintet, a Andorra la Vella, *"en la casa del baró de Senaller, D. Guillem de Plandolit, que la oferí generosa y gratuïtament per morada de la Companyia, de la que ell havia sigut deixeble en los seus primers anys en lo Col·legi de Valencia"*, segons va explicar **Lluís Ignasi Fiter i Cava** (la Seu d'Urgell, 1952-Barcelona, 1902), que va dirigir la Congregació mariana de Barcelona des del 1886 fins a la seva mort. La comunitat jesuïta d'Andorra estava formada el 1872 per 42 pares, vint novicis –entre els quals, Fiter– més dos coadjutors novicis i vuit de veterans. Entre el 16 i 30 de setembre de 1873 van tornar a França i es va tancar el noviciat. El geòleg i geògraf francès **Marcel Chevalier** (Nantes, 1876-Concremiers, 1945), doctorat en Ciències a la Sorbona, va obtenir una

Josep Caixal i Estradé

Lluís Ignasi Fiter i Cava

Cal Cintet, on es van aixoplugar els jesuïtes

Marcel Chevalier

beca per estudiar la geografia d'Andorra. En esclatar la Primera Guerra Mundial, no volent agafar les armes, va deixar el territori andorrà a l'agost per anar a instal·lar-se a Barcelona, però amb llargues estades d'estudi a Andorra i al Pirineu. Va treballar amb geògrafs catalans com Pau Vila i va estudiar Andorra, l'Alt Urgell, la Cerdanya, Montserrat i la zona volcànica d'Olot. Va ser autor de diversos llibres i articles de divulgació, com ara *La transhumance et la vie pastorale dans les Vallées d'Andorre*, publicat el 1905 a la *Revue des Pyrénées* i el *Mapa des Vallées d'Andorre* (1925), que presenta amb rigorós detall el perfil dels país i la situació dels pobles, els camins i altres elements, i que va esdevenir el mapa bàsic d'Andorra fins a la confecció de la cartografia oficial amb procediments fotogramètrics els anys 1970. En esclatar la Guerra Civil espanyola va tornar a la Bretanya.

La Primera Guerra Mundial no va tenir gaire efecte sobre el Principat d'Andorra atès que Espanya era neutral i les lluites tenien lloc molt més al nord, i també els feia por la presència d'autoritats del Copríncep Francès al país (Veguer, Batlle). Del total de 18.619 insubmisos i desertors als Pirineus, com consta en els registres de matrícula militar, només 550 eren de l'Arieja i 1.232 dels Pirineus Orientals, i aquests preferien fugir cap a Catalunya per la Cerdanya. Els pastors transhumants, contrabandistes i comerciants de bestiar andorrans sovint van ajudar en les fugides. Segons Miquel Ruquet: *"Els presoners escapats i els desertors passen preferiblement a través del coll de Fontargent o coll de les Cabanes. Surten de França en la foscor i passen per Andorra cap a Espanya abans del dia"*. Així i tot, consta que hi va haver alguns joves insubmisos rurals i propers a la frontera que van refusar l'ordre de l'exèrcit i es van quedar a Andorra.

Els monjos benedictins de Montserrat el 1929 van obtenir del Quart d'Escaldes la concessió a la Cultural Andorrana, nom amb què operava l'abadia al Principat, per explotar durant deu anys l'aigua calenta a canvi d'un cànon anual i d'una escola gratuïta per a infants, i també amb classes nocturnes, responent a la petició d'una escola per part del Quart. Tant l'escola com l'ús de les aigües eren activitats sorgides a posteriori de la idea original: edificar un hotel (l'Hostal Valira, projectat pel monjo Celestí Gusí i inaugurat el 1933) que pogués servir també com a refugi de la comunitat en temps convulsos. Entre el 1933 i el 1934 l'abadia va construir els locals escolars aixecant l'edifici que actualment alberga el centre d'art i la biblioteca. Originalment, a la planta baixa hi havia un garatge i a la planta superior hi havia el col·legi. Abans que l'edifici estigués enllestit, però, l'escola ja havia entrat en funcionament en uns locals provisionals a la plaça de Santa Anna. L'escola tenia una seixantena d'alumnes amb els monjos pares Fonoll, Escofet i Romà, el germà andorrà Eladi Pantebre i després els pares Mallol, Cebrià Baraut, Enric Graner, que va promoure la creació del Futbol Club Andorra, i Ambrós Caralt. Va funcionar durant una dècada entre 1933 i 1943 amb una interrupció: des de l'octubre del 1936 fins al mateix mes de l'any següent, a causa de la guerra. En aquells anys l'allotjament a Andorra servia com a casa de convalescència per a monjos amb dificultats pulmonars. Tot i així la persecució va arribar abans del que s'esperaven i un grup de 23 benedictins van ser assassinats abans de poder fer via cap Andorra i altres ports segurs.

Monjos benedictins i alumnes del Col·legi Meritxell

L'any 1943 l'abat Escarré va notificar el tancament de l'escola al Quart amb l'argument que les difícils circumstàncies de postguerra ja no permetien mantenir financerament el centre escolar. Tot i així alguns monjos es van quedar a Escaldes procurant "fer privadament escola". Durant el temps que la Cultural Andorrana va estar activa, a través sobretot del pare Justí Bruguera, es van crear lligams amb els germans Casal i Vall, de casa Molné de Soldeu, el pare dels quals, Jacint Casal i Font, havia emigrat a Barcelona a finals del XIX, i tota la família havien retornat a Andorra l'agost del 1936. Els germans Narcís, Jacint, Jaume i Joan van crear l'editorial Casal i Vall el 1956 amb tallers gràfics propis, que va editar el primer llibre en català, el *Nou testament*, i la *Bíblia de Montserrat*, popular i en català, de la qual es van arribar a imprimir i exportar 49.000 exemplars.

La creació de FHASA el 1929 i la revolució de 1933 inicien la transformació del país

Després d'haver intentat diverses vegades sense èxit la transformació del país mitjançant concessions per l'obertura de casinos a canvi de carreteres el 1868 i el 1880, amb resultats molt negatius per als impulsors dels projectes i, un cop havien tancat les fargues a causa de la creació d'alts forns als països veïns, la població d'Andorra havia minvat fins als 3.500 habitants. Tampoc les concessions sol·licitades per a l'ús d'aigua i minerals a començament del segle XX no s'havien pogut dur a terme, però finalment una concessió per utilitzar els salts d'aigua per electrificar el país i exportar electricitat a l'exterior va reeixir. El Consell General, amb l'acord amb els Coprínceps, va autoritzar la societat hispanofrancesa Forces Hidroelèctriques d'Andorra S.A. formada per André Boussac i Llorenç Gómez Quintero, el 27 de març del 1929. Miquel Mateu i Pla, empresari català, en va ser el promotor i administrador delegat fins a la seva mort, el 1972. A canvi es van construir carreteres entre Andorra la Vella i Escaldes, entre la capital i Ordino, i entre Encamp i Soldeu, i eixamplar les de Soldeu al Pas de la Casa i d'Escaldes a Encamp, entre 1930 i 1935. La central hidroelèctrica es va acabar de construir el 1932, i el 1934 es va posar en marxa el salt d'Escaldes. A partir de 1935, es va exportar a Barcelona i al Vallès la major part de l'electricitat produïda, amb un 10% per a subministrament al país. Per a la construcció van contractar un miler d'operaris, procedents del Pallars, l'Alt Urgell, Andalusia i Múrcia, i altres llocs d'Espanya. Es va crear un banc per al pagament dels salaris als obrers.

Seguint esdeveniments del país veí propiciats pels sindicats obrers, una vaga l'any 1931 i dues més el 1933 van destorbar socialment i econòmicament els treballs que dirigien l'enginyer suís Alfred Würtz i l'enginyer andorrà Joan Vehils. També es va considerar necessària la creació d'un Servei d'Ordre, amb sis agents, un per parròquia i un cap (abans es comptava només amb el cos de sometent de cada parròquia). L'any 1933 la situació política d'Andorra es va alterar influenciada per la caiguda de la monarquia espanyola i l'adveniment de la República el 1931. El govern espanyol no va voler reconèixer el Copríncep Guitart i va nomenar un Delegat a Andorra per substituir-lo però el Copríncep Francès va enviar un destacament de 50 gendarmes comandat pel Coronel Baulard el 19 d'agost

per assegurar l'ordre al país, que va incrementar a causa de la vaga del personal de Fhasa, que es va produir entre el 26 d'agost i el 21 de setembre. Amb l'acord obtingut entre obrers i directius de Fhasa i Firmes i Construccions, els gendarmes van marxar el 9 d'octubre.

Molts dels andorrans que havien emigrat del país a final del segle xx a causa de la crisi econòmica i també alguns que s'havien desplaçat a Barcelona a fi d'adquirir coneixements en el camp del comerç, com Francesc Cairat, que va ser Síndic general (1936-1960) i Síndic honorari fins a la seva mort, el 1968; Ivo Fiter, empresari i comerciant; Julià Reig, Síndic general; Serafí Reig, empresari i Conseller general; Antoni Pintat, comerciant i fundador del banc Crèdit Andorrà; Gil Torres, que va ser creador de l'Automòbil Club i del Sindicat d'Iniciativa; la família Mora, de la banca; la família Arajol, traginers i transportistes; que els anys 30 van començar a retornar al país amb noves idees i iniciatives.

El Copríncep Guitart va introduir les escoles espanyoles a Sant Julià de Lòria i a Encamp el 1930 i el Consell General ho va denunciar; d'altra banda, aquest prenia acords sense comptar amb els delegats dels Coprínceps. Els joves que no eren Cap de casa volien també tenir drets polítics, i feia sis mesos que havien entrat una sol·licitud al Consell General per demanar el vot per a tots els andorrans majors d'edat, amb 280 firmes, i també que les sessions del Consell fossin públiques. El 17 de juliol del 1933 un grup de 50 joves va entrar a la Casa de la Vall per demanar la destitució del Consell General. El Comissari Extraordinari Samalens va convocar eleccions per al 31 d'agost en què els Coprínceps van establir el dret a vot als 25 anys i dret a ser elegit als 30 per a tots els homes andorrans residents a les Valls.

Amb el començament de la Guerra Civil espanyola van tornar a Andorra molts andorrans tement per la seva seguretat. A més dels esmentats germans Casal i Vall, també recordem Ramon d'Areny Plandolit, titular de la farmàcia Internacional, el 1938; Francesc Pantebre, fotògraf i comerciant; Manuel Mas i Santanà, que treballava com a cap dels bombers de Reus i va posar en funcionament el Servei d'Incendis i Socors i Protecció Civil el 1961, tot i treballant a la Companyia Andorrana d'Assegurances. El Dr. Xavier Mestre, de casa Molines, que vivia a la Seu i exercia a l'Alt Urgell per no voler competir a Andorra amb el seu cunyat, el Dr. Esteve Nequí, va tornar a Andorra amb la seva esposa Maria Pal, filla del propietari dels Banyes de Sant Vicenç, i seguidament per la muntanya a través de Bescaran tota la seva família, en estar amenaçats.

Els primers temps hi van arribar molts catalans que vivien vora d'Andorra i se sentien en perill. També religiosos, cristians laics, famílies benestants catalanes i persones de dretes van marxar d'Espanya per Andorra, i fent veure que anaven de pelegrinatge a Lourdes, tornaven a l'Espanya nacional per Irún, com esmenta l'historiador Jordi Esteve Rubió.

Els cosins capellans lauredians organistes i compositors **Enric Marfany i Bons** (organista de la catedral d'Urgell, procedent del seminari de la Seu d'Urgell) i **Enric Marfany i Gosset** (rector de la parròquia del Sant Àngel Custodi i director del cor de les Germanes Paüles al barri d'Hostafrancs, Barcelona) es van retrobar a Sant Julià de Lòria després que el darrer pogués anar en vaixell de Barcelona a Port-Vendres.

Enric Marfany i Bons i
Enric Marfany i Gosset amb el
Síndic Cairat i Mn Argelagós

El Bisbe **Justí Guitart i Vilardebó** (Barcelona, 1875-Barcelona, 1940) va ser Bisbe d'Urgell i Copríncep Episcopal d'Andorra del 1920 fins a la seva mort, l'any 1940. Primer va patir el cop d'estat de Primo de Rivera i la dictadura conseqüent, en què Guitart va defensar la sobirania d'Andorra. En la seva tasca destaca la promulgació de la llengua catalana i la independència del país. Quan va esclatar la Guerra Civil espanyola, el 23 de juliol va fugir cap Andorra i la frontera li van permetre entrar al país com a Copríncep, però el secretari que l'acompanyava no va ser autoritzat i va haver de passar més tard de forma clandestina. Com que feia estada a la rectoria, tothom sabia on trobar-lo. El Servei d'Ordre, amb pocs efectius, no el podia protegir. Quan els anarquistes de la Seu d'Urgell van posar preu al seu cap: 500 pessetes, el Bisbe va demanar a mossèn Pujol que organitzés la fugida per dur-lo a Sant Miquel de Cuixà. El **Dr. Molines, Xavier Maestre i Dallerès**, que tenia un dels pocs cotxes que hi havia a Andorra, el va ajudar a fugir l'endemà, 13 d'agost, portant-lo en cotxe cap a Prada amb un salconduit del Veguer Francès Samalens, vestits tots dos de pagès. Allà va ser acollit a la finca Vallroc de la vídua de Cros, i seguidament va continuar viatge fins a San Remo. Per tant, es va allotjar en aquest mateix edifici del Centre Transfronterer d'Estudis Pau Casals, esdevingut seu permanent de la Universitat Catalana d'Estiu.

A partir del 18 de juliol de 1936 la frontera amb Espanya va esdevenir impracticable, cosa que provocà falta de queviures, devaluació de la pesseta, persones que intentaven escapar de la guerra, incursions de descontrolats a Andorra. El Consell General va demanar protecció al Copríncep Francès, que va enviar novament un centenar de gendarmes amb el Coronel Baulard el 27 de setembre i van romandre al país fins al 10 d'octubre de 1940. Andorra només disposava de sis policies i un cap, i un sometent format per unes 40 persones, i a la frontera hi havia anarquistes, soldats de l'exèrcit republicà i al final requetés del Terç de Montserrat integrat a l'exèrcit franquista.

En el període de la Guerra Civil espanyola, sense dades oficials, Andorra va rebre uns 20.000 refugiats. L'estada de les persones que arribaven a Andorra es reduïa a cinc dies, el temps de fer-los una fotografia i proporcionar-los un salconduit per anar a França. Segons un estudi de Gerhard Lang basat en els salconduits expedits per la Vegueria Francesa, el 1936 van entrar 847 refugiats, el 1937, 8.117, i el 1938, 3.113. Del 1939, s'estimen almenys unes 6.000 persones pel cap baix. Alguns es van poder quedar per tenir-hi família o trobar-hi feina, però va ser un repte per un petit país poder acollir menys o més temps tanta afluència en un moment de crisi econòmica.

A l'any 1940 hi consten 4.131 habitants dels quals 463 eren espanyols (Lluelles, 2018). En una llista enviada des del Govern Civil de Lleida (24-9-1941) on reclamaven que es fes fora dels país a 76 persones, sota pena de multa a ells i als que els aixopluguessin, 5 van tornar a

Justí Guitart i Vilardebó

Dr. Molines

Vallroc, aixopluc del Bisbe Guitart, i ara seu del Centre Transfronterer d'Estudis Pau Casals

Espanya i els altres van quedar exiliats a Andorra, fent el desentès per part de les autoritats andorranes (Calvet, 2007). En aquesta llista podem trobar **Joaquim Baldrich i Forné**, de Pla de Cabra, que va formar part de la xarxa de passadors de la Segona Guerra Mundial; **Lluís Solà i Noguera**, de Santa Eulàlia de Lluçà, pagès, xofer, contrabandista de tabac i mercaderies, i passador; **Miquel Ton i Martell**, d'Arcavell, contrabandista, maqui i passador; **Julio Bazán i Ribes**, de Monzón, el seu fill José va narrar les seves peripècies per poder reunir-se amb el seu pare a Andorra en un llibre de memòries; **José Guerrero Salas**, mestre republicà d'Almeria que es va casar amb Pilar Ubach i van obrir la farmàcia Guerrero el 1943; **Martí Salvans i Casóлива**, soci fundador de l'estació d'esquí de Soldeu el 1964 junt amb Josep Torrellardona i Miquel Baró; **Ramon Villeró i Campabadal**, advocat de Tàrraga; **Fausti Llaveries**, metge de Puig-reig.

Al Pas de la Casa, on només hi havia la cabana del pastor, el 1928 Miquel Montanya hi va instal·lar el refugi Calones i el 1934 el tolosenc Josep Joaniquet hi va instal·lar el refugi dels Isards, i allà s'hi van establir refugiats en ser el lloc més allunyat de la frontera espanyola i amb meteorologia més adversa. I també al refugi d'Envalira, a les barraques de fusta que havien deixat els obrers de les obres de Fhasa. Alguns refugiats que treballaven a la mina del Pimorent, hi anaven. Amb el temps, van anar arribant les famílies **Borra, Brugat, Deu, Martí i altres**, i es van anar construint hotels i comerços per un turisme incipient. A partir de 1948 ja no eren barraques de fusta sinó d'obra.

Refugi Calones, Pas de la Casa

La gendarmeria francesa encara va tornar a Andorra a final del 1945, acabada la Segona Guerra Mundial, moment en que França es recuperava de l'ocupació per les tropes alemanyes, que l'11 de novembre de 1942 havien arribat al Pas de la Casa. Espanyols allunyats per la Guerra Civil mantenien un estat d'agitació vora la frontera que per a Andorra creava inseguretat. Espanya va enviar una divisió a la Seu d'Urgell i França va enviar més gendarmes, sense acord previ entre els Coprínceps. Llavors el Copríncep Iglesias i Navarri va demanar enviar un contingent de la Guàrdia Civil al govern espanyol. Finalment els francesos i els espanyols van acordar repartir-se la tasca de protecció per zones. El *cuartel* de la Guàrdia Civil es va situar a l'Hostal Valira d'Escaldes-Engordany, mentre que la Gendarmeria estava situada a la casa Guillemó d'Andorra la Vella. Tot i així, ambdós cossos es van retirar del país el 1947.

Josepmaria Escrivà de Balaguer i Albàs (Barbastro, 1902-Roma, 1975) sacerdot i fundador de l'Opus Dei, en la seva fugida per la muntanya entre Peramola i Sant Julià de Lòria, estigué a Andorra entre el dia 2 i el 10 de desembre de 1937.

El 8 octubre 1937 va marxar de Madrid cap a Barcelona amb alguns seguidors: Tomás Alvira, Manuel Sainz de los Terreros, Pedro Casciaro, Francisco Botella, Juan Jiménez Vargas i l'arquitecte Miguel Fisac i José. El 19 de novembre van prendre un autobús fins Oliana. A peu fins a Peramola, hi van fer nit, i el 20 van sortir cap a Pallerols de Rialb, on van esperar nou dies. El 27 a la nit van marxar cap l'Espluga de les

Llibre sobre la fugida de Josepmaria Escrivà de Balaguer i Albàs

Vaques, al barranc de Ribalera. El 28 van sortir cap a Andorra a la nit i van arribar el 2 a Sant Julià de Lòria passant pel Mas d'Alins. Uns 100 km amb un desnivell en pujada de 4.700 m i de baixada de 4.200 m. Van passar 9 dies a Andorra a l'hotel Palacín d'Escaldes, escrivint un diari un dia cada un d'ells. I el 10 de desembre van marxar cap el Pas de la Casa. Fins Encamp en autobús i després cap a Prats, Canillo, Soldeu i el Pas de la Casa a peu sobre la neu en condicions precàries. Al Pas els esperava un autobús que els va portar a l'Ospitalet, Saint Godens i Lourdes. Escrivà va tornar a Andorra amb els seus dos germans per la proclamació del Bisbe Ramon Iglesias i Navarri, Copríncep d'Andorra (1-5-1943), del 30 d'abril al 3 de maig de 1943, i va agrair l'ajut que havia rebut en la fugida.

Josep Ribas i Frou (Salt, 1908-Sant Julià de Lòria, 1945) va ser mestre titulat al final de la monarquia d'Alfons XIII. Va exercir de mestre a Castellfollit de la Roca i a Arcavell, quan va conèixer Paquita Reig i Ribó. Es van casar el 1934, i el van enviar a Orà, a Algèria, com a funcionari agregat al Ministeri d'Afers Estrangers espanyol. Dos anys després el van traslladar a l'escola d'Encamp, el juliol de 1936, on van anar a viure i on va néixer el seu fill, Òscar Ribas i Reig, l'octubre d'aquell any. El curs 1938-1939 el ministeri va ordenar tornar a Barcelona als mestres que impartien a Andorra, però ell va seguir fent classes a Encamp sense cobrar. El curs 1940-1941 els mestres foren traslladats a altres destins a Espanya, ell va demanar l'excedència definitiva i es va quedar a treballar al negoci familiar de fàbrica de tabac. Va morir als 37 anys.

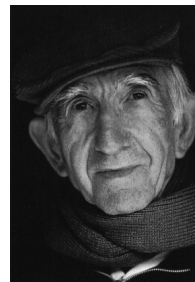
Esteve Albert i Corp (Dosrius, 1914-Andorra la Vella, 1995). Escriptor i creador de muntatges escènics, autor d'un gran nombre de monografies històriques de temàtica medieval. També va escriure poesia, teatre, biografies de personatges contemporanis i un gran nombre d'articles a la premsa de Catalunya i d'Andorra. Va formar part de Palestra a Catalunya. Va crear muntatges escènics per i ser representats en escenaris naturals com el Pessebre Vivent d'Engordany (1955-1959), que es va estendre per Catalunya, el Retaule de Sant Ermengol (1957) que es representa cada any a la Seu d'Urgell i Pyrene al Rosselló, el Misteri de Sant Pere Urseol i El retaule de la Verge de la Soletat a Sant Miquel de Cuixà, i Bandera de Catalunya a Bellcaire d'Empordà. Residí intermitentment a Andorra des de la primera vegada que hi va arribar per la muntanya sobre la neu des del port de Perafita el novembre de 1936 amb uns guies, fins que s'hi va instal·lar definitivament i hi va morir. Va escriure una dotzena de llibres de temàtica andorrana, sobre història, antropologia, i vivències andorranes. La seva obra poètica va ser recollida i publicada pòstumament en un volum (1996), els seus muntatges escènics en dos volums (1997 i 1999). El 1997 es va estrenar a Sant Julià de Lòria l'obra lírica i musical per a ballet *El despertar de les aigües*, creada i musicada per Natàlia Solà sobre poemes seus.

Josep Ribas i Frou amb la seva família

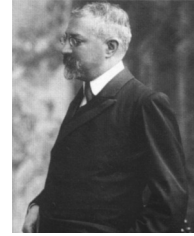

Esteve Albert fent de Sant Josep al Pessebre Vivent d'Engordany, 1955

Esteve Albert i Corp

Josep Puig i Cadafalch (Mataró, 1867-Barcelona, 1956), doctor en Ciències Exactes i arquitecte modernista i estudiós de l'art romànic, del 1917 al 1923 va ser el president de la Mancomunitat de Catalunya. La dictadura de Primo de Rivera el va fer exiliar per primera vegada. De retorn, es va declarar la República (1931) i al cap de pocs anys esclatava la Guerra Civil. Després de fugir en vaixell cap al sud França el mateix any 1936, l'any següent es va dedicar a fer recerques arqueològiques al monestir romànic de Sant Miquel de Cuixà (Vallespir). Del 1937 al 1941 va fer diversos projectes arquitectònics a Andorra: l'encàrrec d'un projecte d'hotel i casa de Mario Lacruz, d'Escaldes-Engordany, la casa de la vídua Codina, la casa Claverol i la casa Torrellardona, i de 1945 a 1952 l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella, on va pujar una planta al campanar que havia quedat malmès per un llamp i el pòrtic de l'entrada a l'església. En les seves estades va aprofitar per fer trobades familiars amb les seves filles.

Josep Puig i Cadafalch

Antoni Forné i Jou (Arfa, 1914-Andorra la Vella, 1996) advocat i militant del Partit Obrer d'Unificació Marxista. Va arribar a Andorra reclamat pel Síndic Cairat el desembre del 1939 a peu des de l'Ospitalet fins a Soldeu en dia d'eleccions, després d'estar internat al camp de concentració d'Argelès i enviat als Alps a fer carreteres. El van acollir a l'hotel Palanques, on li van fiar l'estada mentre no pogués pagar-la. Va formar part de les cadenes d'evasió a la Segona Guerra Mundial, junt amb Viadiu, que amb el suport del MI-5 del Regne Unit feien passar el Pirineu a centenars de soldats i aviadors, sobretot, anglesos i polonesos que havien caigut a França, ajudats pel maquis francès. Es va casar a la Massana amb Joana Molné i Armengol. El seu fill gran Marc Forné i Molné ha estat Cap de Govern. Estigué vinculat a Automòbil Club d'Andorra i al Sindicat d'Iniciativa.

Antoni Forné i Jou amb la seva esposa

Ramon Villeró i Campabadal (Tàrraga, 1910-Andorra la Vella, 2004) advocat, regidor per ERC durant la guerra, Secretari de la Delegació de Palestra a Tàrraga (1931-1935), entitat cultural amb una biblioteca que organitzava cursos, conferències, sortides i excursions per al jovent. Va refugiar-se a Andorra amb la seva dona, Maria Castellà, el maig de 1939 amb un salconduit del Coronel Baulard; van deixar la seva filla Maria amb els padrins materns a Tàrraga mentre no es van poder situar al país i hi van néixer els fills Montserrat i Ramon.

Ramon Villeró i Campabadal

Faustí Llaveries i Viladomiu (Puig-reig, 1898-Puig-reig, 1982), metge de Puig-reig des del 1921 fins a la seva jubilació el 1968, excepte 18 anys que va exercir a Andorra. Regidor de Sanitat i de Cultura de l'Ajuntament de Puig-reig (1931). El 1932, va ser elegit membre del comitè executiu d'ERC per la Federació de Barcelona Ciutat. Al final de la guerra i tement per la seva vida es va exiliar a Andorra, el febrer de

Faustí Llaveries i Viladomiu

1939, on va esdevenir metge del Comú de Sant Julià de Lòria fins al 1947. Va morir sense descendència, i va llegar el seu patrimoni al poble on va néixer, que va crear una fundació amb el seu nom per construir i dotar un edifici com a llar dels jubilats.

Joaquim Amat-Piniella (Manresa, 1913-L'Hospitalet de Llobregat, 1974), novel·lista i poeta. Casat amb Maria Llaveries i Viladomiu, van arribar tots dos a Andorra travessant el Cadí el 1939. Sense recursos, ella que era mestra va retornar a Puig-reig i ell va marxar a França buscant trobar feina. Va ser descobert i enviat als camps del Rosselló, i després a Mauthausen fins a l'alliberament. Entre el setembre del 1945 i l'abril del 1946, va residir a Sant Julià de Lòria, on va escriure íntegrament el llibre *K. L. Reich*, publicat el 1963 i va transcriure el poemari *Les llunyanies, Poemes d'exili (1940-1946)* escrit en paper de sacs de ciment a Mauthausen.

Josep Alsina i Martí (Sabadell, 1911-Escaldes, 2004). Fotògraf de l'evolució del país des del seu balcó, entre altres tipus d'esdeveniments i relats humans. Es va instal·lar a Escaldes-Engordany el 1940 provenint de Tolosa, on havia emigrat amb els pares acabada la Primera Guerra Mundial a causa dels disturbis en motiu de les reivindicacions socials dels obrers del tèxtil de Sabadell. Va treballar en l'empresa de carburants d'Amadeu Rossell fins a la jubilació. Membre fundador de la Creu Roja Andorrana.

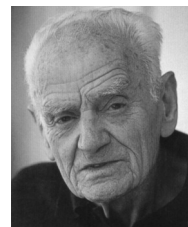
Antoni Vilanova i Ortiz (Agramunt, 1914-Andorra la Vella, 1978). Metge cirurgià. El seu padrí, procedent de casa Xampaina d'Encamp, havia emigrat a Agramunt. Acabats els estudis de medicina, el 1936, va exercir la professió durant la Guerra Civil espanyola i també als camps de presoners d'Argelers i Cap d'Agde. Cap al 1940 va ser reclamat per Maria Moles de casa Joan Antoni d'Encamp i es va establir a Andorra, on va instal·lar una clínica el 1942 amb el seu professor, el prestigiós cirurgià exiliat Joaquim Trias i Pujol a la planta superior de casa Guillemó. El 1951 va crear una clínica privada de 14 llits en un edifici de la plaça Rebés. Es va casar amb Mercè Trias i Rubiès.

Josep Viladomat i Massanas (Manlleu, 1899-Escaldes-Engordany, 1989). Escultor. Es va exiliar a Andorra el 1941 fins a la seva mort. Té escultures a la via pública a Catalunya i Andorra i un museu amb la seva obra al país està al Centre d'Art d'Escaldes-Engordany. El seu fill Francesc va instal·lar el primer telesquí al Pas de la Casa el 1957.

Norbert Orobí i Carné (Tàrraga, 1915-Lleida, 1995), mestre, escriptor, poeta, llibreter, editor (edicions Mirador del Pirineu), publicista (Publicitat Andogràfica), director de la *Guia Principat d'Andorra* del 1963 i dels 5 volums de l'*Anuari-Guia Turístic i*

Joaquim Amat-Piniella amb la seva dona Maria Llaveries i Viladomiu

Josep Alsina i Martí

Antoni Vilanova i Ortiz

Josep Viladomat i Massanas

Norbert Orobí i Carné amb Jacint Casal i Vall i Ricard Fiter presentant la col·lecció Monumenta

Comercial d'Andorra publicats entre 1967 i 1977. Provenent del camp de concentració d'Argelers, es va instal·lar a Andorra l'any 1941 als 26 anys. El 1945 va marxar a Perpinyà tornant a Andorra el 1947 i s'hi quedà fins al 1956, en què va partir cap a Santa Maria de Barberà, però tornà a Andorra el 1966 fins al 1977. Va tornar a Tàrrega i va morir a Lleida el 1995.

Francesc Viadiu i Vendrell (Solsona, 1900-Sant Llorenç de Morunys, 1992). Militant polític i escriptor. El 1931 va ser un dels fundadors d'Esquerra Republicana de Catalunya.

Diputat al Parlament de Catalunya el 1932. En els primers moments de la Guerra Civil, va presidir el Comitè Revolucionari de Solsona, el 1937 fou nomenat delegat d'Ordre Públic de la Generalitat a Lleida. Exiliat a França el 1939, va estar uns mesos als camps de concentració de la Catalunya Nord, però després va anar a viure a Montpeller. Va participar activament en la Resistència contra l'ocupació nazi. El 1941 s'instal·là a Andorra, primer a Canillo i després a Sant Julià de Lòria, on, d'acord amb el servei d'espionatge britànic, formà part d'una cadena internacional d'evasió. Va residir a Andorra fins al 1952, quan va tornar a Barcelona i va haver de passar un any a la presó Model fins al 1955. Va ser condecorat pels Estats Units i el Regne Unit. Va publicar *Entre el torb i la Gestapo*, entre d'altres memòries.

Joaquim Trias i Pujol (Badalona, 1887-Barcelona, 1964), cirurgià i professor. Llicenciat a Barcelona el 1910 i doctorat el 1911. Va exercir al cos militar del Marroc (1911-1913) i va ampliar estudis a Berna, París i Viena. El 1919 va guanyar la càtedra d'Anatomia Topogràfica, anomenada Terapèutica Quirúrgica a partir de 1926, i el 1929 acumulava la càtedra de Patologia i Clínica Quirúrgica a la Universitat de Barcelona. Va ser degà de Medicina del 1931 al 1939 i membre de la comissió executiva de la facultat i de la posterior junta en època de guerra. Va fundar amb altres col·legues la Societat Catalana de Cirurgia. Va ser President de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona i de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques (1928-1930). En esclatar la Guerra Civil fou nomenat membre del Consell de Sanitat de Guerra per la Generalitat de Catalunya. Durant els enfrontaments va treballar com a cap de l'Hospital Militar de Vallcarca i l'Hospital Clínic. A més tenia el grau de Coronel i va ser Cap de Sanitat de l'Exèrcit de l'Est. Per ser funcionari de la universitat va ser depurat per les autoritats republicanes i readmès el febrer de 1938. El 1939 es va exiliar a Carcassona treballant a la clínica quirúrgica del Dr. Émile Delteil, on va residir amb la seva esposa Margarita Rubiès i els seus 9 fills Angelina, Isabel, Joaquina, Mercè, Margarita, Ramon, Antoni, Glòria, i Pere. Finalment el Dr. Esteve Nequi i el Dr. Moisès Broggi, el van convèncer de refugiar-se a Andorra a començament de 1942, on van anar arribant els fills per diferents vies. Va obrir una clínica amb qui havia sigut alumne seu andorrà Antoni Vilanova a la darrera planta de casa Guillemó i va exercir la pràctica quirúrgica. Des d'Espanya se li van obrir diversos expedients acusat de roig separatista, i el 1941 va ser inhabilitat a perpetuïtat. Va tornar a Catalunya el 1947 i se'l va mantenir allunyat de l'ensenyament, a més de ser

Francesc Viadiu i Vendrell

Joaquim Trias i Pujol amb la seva esposa i fills a Carcassona

empresonat amb l'acusació d'atendre a guerrillers anarquistes. El 1953 el van declarar depurat amb la sanció d'inhabilitació per l'exercici de càrrecs directius i de confiança i finalment el 1954 fou readmès sense sancions com a catedràtic a la facultat de Medicina de Barcelona, però sense deixar-lo exercir de professor.

Josep Estadella i Arnó (Lleida, 1880-Barcelona, 1951). Metge, poeta i polític. Va ser President del Col·legi Oficial de Metges de Lleida, segon Paer a la Paeria, Diputat provincial per Balaguer i Conseller de la secció de beneficència i sanitat de la Mancomunitat de Catalunya. Després, però, va militar en el Partit Republicà Radical, amb el qual va ser elegit Diputat per la província de Lleida a les eleccions generals espanyoles de 1931. Diputat i Ministre de Treball, Migracions i Seguretat Social (1933-1934) als governs espanyols de Lerroux i Samper. Als Jocs Florals de Barcelona va guanyar la Flor Natural i l'Englantina d'or, el 1927, el 1928, de nou Flor Natural i la Viola d'or i d'argent. El 1928 va ser proclamat Mestre en Gai Saber en haver guanyat els tres premis. El maig de 1937 va exiliar-se a Carcassona, on va exercir a la Clinique Delteil, i el 1942 a Andorra, a Escaldes, on va exercir de metge ginecòleg i va cultivar la poesia. A començament de 1951 va tornar a Barcelona ja malalt, on va morir el 6 de desembre. Va ser enterrat al cementiri de Lleida.

Josep Farràs i Ebrières (Barcelona, 1903-Andorra la Vella, 1974) Metge. Llicenciat a Barcelona el 1924 i doctorat a Madrid el 1927. Va ser professor d'educació física i director de l'Institut Joan Brudieu de la Seu d'Urgell 1936-1938. Durant la Guerra Civil arribà a ser capità metge provisional en el Cos de Carrabiners, quan va acabar la guerra passà exiliat primer a França i després a Andorra. Hi va exercir la medicina i es va casar. El seu fill, Jordi Farràs i Forné, metge radiòleg, va ser Conseller general i Síndic general.

Josep Sastre i Torruella (Tremp, 1898-1979). Metge. Llicenciat a Barcelona el 1925. Va exercir la medicina a Tremp, on va ser Alcalde de 1934 a 1938 pel partit Centre Catalanista Republicà Federal-ERC. Comissari de la Generalitat a Lleida. Se li varen confiscar els estris quirúrgics i la biblioteca particular mèdica. S'exilià primer a Montpeller el 1939 a la Residència dels Intel·lectuals Catalans, on va ser un dels metges que va atendre els refugiats espanyols de la zona. El 1945 va passar a Andorra i es va poder reunir amb la seva família, a la Villa Carmen, a la carretera de Santa Coloma d'Andorra la Vella. Va hostatjar Pompeu Fabra el 1947 quan va anar a Andorra a fer testament; s'havien conegut a Montpeller. El 1949 va tornar a Barcelona, on va poder treballar a l'Hospital de Sant Pau. Finalment el 1951 va retornar a Tremp.

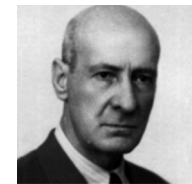
Josep Estadella i Arnó

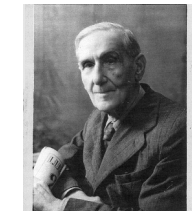
Josep Estadella i Arnó amb la seva esposa, el net i la vídua Tomàs a Envalira

Josep Farràs i Ebrières

Josep Sastre i Torruella

Al Sr. Sastre i Torruella, metge, que fou president del Col·legi Oficial de Metges de Lleida, el 1931, i després de la guerra civil, a Andorra, on va exercir de metge ginecòleg i va cultivar la poesia. A començament de 1951 va tornar a Barcelona ja malalt, on va morir el 6 de desembre. Va ser enterrat al cementiri de Lleida.

Pompeu Fabra

Pere Prat i Nogués (Terrassa 1904-Andorra 1959), obrer industrial, anarcosindicalista afiliat al sector tèxtil de la CNT, es va exiliar a França el 1939 sent internat en camps de concentració i, en la Companyia de Treballadors Estrangers, va ser enviat a treballar a la línia Maginot. Empresonat el 1940, va estar internat a Mauthausen fins l'alliberació el 1945. Després d'un any a França per recuperar la salut molt malmesa, el 1946 es va instal·lar a Andorra on va poder-se retrobar amb la família. Va treballar de cambrer i cafeter al Cafè Central i a l'Hostal Casino fins la seva mort prematura. **Teresa Albareda i Carulla** (Pallerols 1911-Anglesola 2013), feminista i idealista, intentant reunir-se amb el seu marit, va travessar la frontera amb el fill de 3 anys, Roman, sent internada a Argelers. En el retorn a Terrassa indocumentada, va ser empresonada al castell de Figueres. Finalment passant a través d'Arcavell es van poder retrobar a Escaldes, on van néixer les filles Aurora i Amàlia.

Pere Prat i Nogués i
Teresa Albareda i Carulla

Andreu Claret i Casadessús (Súria, 1908-Barcelona, 2005) Empresari, ebenista, fuster, jugador de billar professional, explotador forestal i *home de les neus*, un dels fundadors d'Esquerra Republicana de Catalunya el 1931, durant la Guerra Civil espanyola va ser Comissari polític dels hospitals de l'exèrcit republicà i participà en l'evacuació cap a França. Es va exiliar al sud de França i va crear l'Associació Pau Casals d'ajuda als exiliats, a més de ser la persona de confiança del violoncel·lista. Va ajudar la Resistència durant la Segona Guerra Mundial. El 1949 es va traslladar a Andorra, on el Consell General li va encarregar la treta de neu i l'obertura al trànsit del port d'Envalira a l'hivern. Va morir a Barcelona, a la clínica de la Sagrada Família després d'una fractura de fèmur. Pare de 4 fills: Joan, Andreu, els bessons músics Gerard i Lluís i una filla, Rosa Maria, que morí de petita.

Andreu Claret
i Casadessús i la seva
esposa Maria Serra a
casa seva, a la plaça
Guillemó, 1999

Jaume Ros i Serra (Agramunt, 1918-Oliana, 2005). Periodista i escriptor. Es va exiliar a França el 1939 i durant la Guerra Mundial va col·laborar amb la Resistència francesa. Va ser deportat durant 14 mesos a un camp de treball d'Alemanya i va tornar a París el 1945, on va treballar a l'agència de premsa Associated Press i al ministeri d'Informació com a periodista especialitzat en temes hispànics. El 1950 es va traslladar a Andorra, on es va dedicar al comerç. Va col·laborar en revistes catalanes de l'exili, com *Foc Nou* de Tolosa Llenguadoc i *Catalunya de París*, i a Andorra. Ha escrit llibres de memòries.

Jaume Ros i Serra a
Prada

Sergi Mas i Balaguer (Barcelona 1930) Artista plàstic, pintor, escultor, ceramista, dibuixant, cartellista, il·lustrador, gravador, ninotaire, escriptor, professor d'art plàstic, estudiós de les tradicions i les arts tradicionals andorranes, activista cultural, recuperador i recreador de la iconografia andorrana. Va instal·lar-se a Aixovall el 1957 i darrerament

Sergi Mas i Balaguer

a Sant Julià de Lòria davant de l'Escola d'Art que porta el seu nom. Ha publicat *Cassigalls* (1981), *El Moble a Andorra* (2004), *Ex-Libris i altres gravats de petit format* (2004), *Les Valls desitjades* (2005), *Antologia de gravats i cartells* (2008), *Aspectes de l'Art Popular d'Andorra* (2016), *L'art de musicar la fusta* (2023). Ha publicat articles i il·lustrat llibres. Chevalier des Arts et des Lettres 2008, Premi Àgora Cultural del Principat d'Andorra 2002. Membre fundador de La Xarranca-Grup de Creatius (1992), President de l'Associació d'Escriptors del Principat d'Andorra.

Albert Puigoriol i Lladó (Teià, 1916-Puigcerdà, 1976), mestre de primera ensenyança, escriptor i fotògraf. Va exercir de mestre en diversos pobles de l'Alt Urgell entre 1945 i 1967 i finalment a Puigcerdà del 1973 al 1976. Va fer de mestre a l'Escola espanyola de la Cortinada (Ordino) entre 1948 i 1957. Va demanar dues excedències al llarg del seu exercici, el 1957 fins al 1967 i el 1967 fins al 1973, que va aprofitar treballant a Andorra. Va escriure el text del llibre *Andorra, el meu país*. La manca de bones guies turístiques va fer aparèixer primer *L'Andorre touristique*, publicada el 1963 en primera edició en francès, la segona en anglès, i en castellà el 1973, amb algunes petites variacions en cadascuna, per actualització sobretot del contingut fotogràfic. En total se'n varen fer onze o més edicions. Va escriure 8 llibres guies de viatges pirinencs, cinc dels quals sobre Andorra, i en va fer diverses edicions utilitzant el català, el francès, l'anglès, el castellà i l'alemany, cobrint tota la dècada dels anys 60 i part dels 70.

Rosend Marsol i Clua, Sícoris (Artesa de Segre, 1922-Andorra la Vella, 2006) periodista i escriptor. Va arribar a Andorra el 1958, on va ser pioner en la professió de gestor administratiu el 1969. Va ser corresponçal dels diaris *La Mañana* (1959-1990), *El Mundo Deportivo* (1959-1988), *El Noticiero Universal* (1960-1985), i *La Vanguardia* (1965-1978), i va col·laborar habitualment a la premsa andorrana. En el camp radiofònic, va tenir al seu càrrec espai d'informació i d'opinió a Ràdio Andorra (1962-1968) i a Ràdio Valira (1986-1994). Va publicar els llibres de poemes *Cel i muntanya*, *La ciutat dels tres castells*, *Festa major i La terra dels Valires*. Va portar a terme una intensa activitat social, en la qual destaca, a Encamp, la fundació de l'Esbart Sant Romà (1959), la reintroducció de les festes tradicionals de l'Ossa i dels Contrabandistes, i l'organització de les caramelles (1960-1962), i a Escaldes, la creació de la cavalcada de Reis (1960). Va presentar la Nit literària Andorrana des de la seva creació el 1978.

Josep Fontbernat i Verdaguer (Estanyol, Bescanó 1897- Andorra la Vella 1977) músic i polític. Per raons polítiques hagué d'anar-se'n a França el 1924, on va formar a Tolosa la seva primera coral, La Bourrée.

Albert Puigoriol i Lladó

Rosend Marsol i Clua, Sícoris, a Prada

Josep Fontbernat i Verdaguer

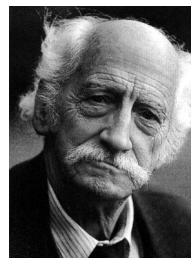
Creador de la Coral Catalana a Perpinyà i de la Coral Déodat de Séverac a Tolosa de Llenguadoc, on va ser professor de música coral a les Escoles Normals. També va ser el creador de la Coral Occitana a París, de la Coral de la Ligue d'Auvergne i al 1926 creador dels famosos Cent Homes d'en Fontbernat, coral formada per occitans i catalans residents o emigrats a la capital de França. En l'àmbit radiofònic va ser membre del Consell de la Radiodifusió Catalana, presidit pel mestre Pau Casals, i Director general de la radiodifusió de Catalunya, càrrec que va ocupar entre els anys 1936 i 1939. Durant l'etapa republicana va ser nomenat (1933) Delegat del Govern de la Generalitat de Catalunya al Gran Teatre del Liceu. El 1934, va ser escollit director de l'Orquestra Simfònica de Ràdio Barcelona i el 1936 director de l'Orquestra Filharmònica de Barcelona. L'any 1937 va ser el creador a Barcelona de l'Orquestra Simfònica Catalana. Es va establir a Andorra, on va ser el fundador dels Cors Andorrans. Va ser col·laborador en diverses emissions radiofòniques a Ràdio de les Valls, creada el 1959, i quan es va transformar Sud Radio d'Andorra es va convertir en el director del Glossari Andorrà.

Antoni Florit i Coll (Ferrerries, 1913-2001), músic, compositor, director de banda, mestre i poeta. Va anar a estudiar magisteri a València. En esclatar la Guerra Civil va tornar a Menorca entrant a formar part del Comissariat de Cultura. Va exercir de mestre a València, Lleida i Alfarràs. El 1960 va arribar a Andorra amb la seva família. Es va posar dins de grups de teatre i va organitzar un grupet de músics als quals ell mateix els ensenyava música. Fa agafar el relleu del mestre de l'Escola Francesa Eduard Rossell que havia promogut les caramelles a Ordino als anys 50, i Florit les va acabar d'impulsar fins a final dels anys 90. Va compondre les peces *Noieta Andorrana*, la sardana *La Grandalla*, *Himne a la Verge Meritxell*, *la Missa Folklorica*, *la Marxa Fúnebre de Divendres Sant o la Marxa regular del Corpus*. Va viure a Ordino uns 40 anys fins que per qüestions de salut el maig del 2001 ell i la seva família van tornar a viure a Ferrerries, on va morir el dia del seu 88è aniversari, el 9 de novembre del 2001.

Antoni Florit i Coll

Manuel Anglada i Ferran (Maçanet de la Selva, 1918-Andorra la Vella, 1998) estudiós local, escriptor i professor de català. Als 17 anys es va traslladar amb la seva família a Llivia, on va viure fins al 1961, quan va marxar a Barcelona. El 1962, problemes de salut el van portar a instal·lar-se a Andorra. Va ser soci fundador del Cercle de les Arts i de les Lletres (1969), del Club Pirinenc Andorrà (1969) i del Centre de la Cultura Catalana (1995). L'any 1975 va obtenir el títol de professor de català d'Òmnium Cultural i posteriorment va impartir cursos de català per a adults. Va col·laborar activament a la revista *Claror* i en les publicacions del CCC i de la SAC, on va ser cap de la secció de Llengua Catalana. Entre els seus llibres destaquen: *Vint-i-cinc anys a Llivia* (1962), *Andorra, nació pirinenca* (1983), *Històries i relats pirinencs* (1989), i *Arrels d'Andorra. Prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc* (1993). Els anys 1996 i 1997, per encàrrec de l'Editorial Andorra, va tenir cura de la recopilació de l'obra poètica i dels muntatges escènics d'Esteve Albert.

Manuel Anglada i Ferran

Miquel dels Sants Cunillera i Rius (Palau d'Anglesola, 1904-les Escaldes, 1978). Llicenciat a Saragossa el 1920. Metge al Mas de Barberans a la comarca del Montsià, militant del Partit Radical Autònom de les comarques Tarragonines. Va ser diputat a les Corts per Tarragona el 1932, formant part de les Comissions de Sanitat, Presidència, Examen de Comptes i Peticions del Parlament de Catalunya, i del Patronat d'Assistència Social a la província de Tarragona. Va ser detingut pels fets d'Octubre de 1934 i alliberat a primers de 1935.

Durant la Guerra Civil va ser membre del Consell General de Sanitat i director de l'Agrupació de Serveis Militars Hospitalaris a les comarques gironines des del 1936 al 1939. En aquest temps va publicar diversos articles de tema sanitari a la revista *SIAS*, portaveu de la Conselleria de Sanitat i Assistència Social de la Generalitat.

Es va exiliar primer a Montpeller el 1939, però al setembre va marxar a Xile, a Valparaiso, on va formar part de la delegació d'Esquerra, i va dirigir els Serveis d'Assegurança Obrera. El 1945 va presidir el Front Nacional de Lluita i, a partir del 1948, la Mútua Catalana del Centre Català de Santiago. Més tard, es va traslladar a l'Uruguai, país on també va estar molt vinculat políticament al Consell Nacional Català. Va deixar l'exili i posà consulta a Barcelona el 1965, però el 1968 es va instal·lar a Andorra. Va exercir la medicina de metge a la clínica del Dr. Antoni Vilanova i a la seva consulta a Escaldes. L'any 1972, va emmalaltir greument i morí sis anys més tard.

Joan Puig i Salarich (l'Ametlla del Vallès, 1931-Escaldes-Engordany, 1988) escriptor i periodista, va col·laborar en diversos diaris i revistes de Catalunya. El 1956 es va instal·lar a Andorra. Va acompanyar Josep Pla en els seves estades a Andorra i en va publicar una sèrie d'articles. Va escriure poesia, entre les quals un poemari intítulat *Sant Jordi* (editat pòstumament a cura de Sergi Mas el 1995), un compendi de llegendari andorrà. Va formar part del grup amb inquietuds literàries que el 1969 va fundar el Cercle de les Arts i de les Lletres, del qual va ser membre de la primera junta directiva.

Lluís Capdevila i Vilallonga (Barcelona, 1894-Sant Julià de Lòria, 1980). Escriptor, periodista i llibretista de sarsueles. De jove va viure a París fins a la declaració de guerra del 1914, quan va tornar a Barcelona. Militant d'ERC, en la retirada el 1939 s'exilià a Occitània. Amb l'ocupació nazi, el 1942 va formar part del Comitè de Resistència de l'Arieja. L'any 1950 va entrar a la facultat de Lletres i Ciències Humanes de la Universitat de Poitiers com a professor de literatura espanyola, fins a la jubilació, el 1973. A mitjan anys 60 va venir a Andorra a ajudar a posar en marxa l'Editorial Andorra. Va col·laborar a les publicacions de Norbert Orobí i Carné *Claror* i *Anuari turístic i comercial d'Andorra*. També va participar en el diari *Poble Andorrà*. *Diari independent*, durant els anys 1974-1977, participant activament de la vida cultural del seu país d'acollida, oferint conferències i altres activitats culturals. S'estava a Sant Julià de Lòria per les vacances escolars, fins que amb la

Miquel dels Sants
Cunillera i Rius

Lluís Capdevila i
Vilallonga

jubilació hi fixà la residència fins a la seva mort. Entre moltes altres obres va escriure el llibret de la sarsuela *Cançó d'amor i de guerra*.

Miquel Lladó i Miquel (Castelldans, 1919-Andorra la Vella, 1999) escriptor, poeta i editor. La Guerra Civil i les necessitats de la seva família, de condició humil, van estroncar la seva formació. Després de diferents infortunis personals i econòmics, a mitjan anys seixanta va establir la seva residència a Andorra, on va col·laborar al diari *Poble Andorrà*. D'aquella època daten també obres de narrativa com *Els camins de la por* o *Els dies sense demà* i alguns dels seus poemes van ser inclosos a l'antologia *Lleida, vuit poetes*. Els anys setanta obtingué el premi de poesia en català Ciutat de Lleida (1973), amb el llibre *Terres altes*, i va iniciar l'activitat de l'editorial Valls d'Andorra, des de la qual va publicar al llarg de nou anys (1979-1988) la revista homònima. Així mateix inicià la col·laboració amb els diaris *Avui* i *Diario de Lérida*. Els anys vuitanta i a través de la seva pròpia editorial va iniciar el procés de publicació de gran quantitat d'obres escrites al llarg de tota la vida i que havien restat inèdites, alhora que inicià la col·laboració amb el diari *Segre*. L'any 1995 obtingué el premi de poesia Les Talúries pel llibre *L'Home i el paisatge*.

Miquel Lladó i Miquel

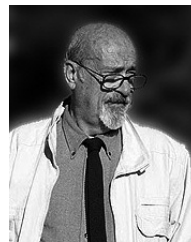
Melcior Font i Marsà (Sant Andreu de Palomar, 1902-Barcelona, 1959), poeta i periodista, funcionari de confiança en la Generalitat dels anys 1930. Premiat en diversos Jocs Florals. Entre 1927 i 1928 va conviure a Encamp amb el poeta noucentista Joan Duch i Arqués, i va editar l'Àlbum *Maravilla* i els goigs de Sant Romà de les Bons el 1930.

Melcior Font i Marsà

L'octubre de 1936 s'ha d'exiliar a París junt amb Ventura Gassol per por de ser assassinats per membres de la FAI. Va participar com a tècnic en l'organització i muntatge de l'exposició *L'art català medieval*, mostra organitzada conjuntament per la Generalitat de Catalunya i el Museu Jeu de Paume, celebrada el 1937. El mateix any es va casar amb Magda Martí i Travé. Entre 1944 i 1955 va fer de secretari del músic i compositor Pau Casals. A final de dècada fa de representant i distribuïdor a França de grans productores nord-americanes de cinema. També va fer de guionista, assessor literari, traductor de companyies cinematogràfiques franceses i americanes. L'exili havia separat la família i va ser a Andorra on any rere any es podien retrobar amb la seva neboda, tot fent estades al refugi d'Envalira, construcció de fusta situada a banda i banda de la carretera. La inquietud per la salvaguarda d'alguns indrets, el va portar a intentar salvar un petit espai de la rodalia de Les Bons a Encamp i va adquirir el colomer de Cotxa al veïnat de les Bons a Encamp i la capella de Sant Romà, per fer-hi una petita residència i oferir espai per un arxiu-museu. Va encarregar l'estudi de l'espai i plànols de restauració als arquitectes Lluís Bonet i a Josep Escorsa, però va morir sense poder-ho veure.

Josep Marcel Escoda i Sales (Vandellós, 1935-Andorra, 2016), metge. Les seves conviccions polítiques (era militant actiu del PSUC, oposat a

Josep Marcel Escoda i Sales

la dictadura franquista) el van dur a exiliar-se a Andorra, on va arribar el febrer del 1969. El que havia de ser un breu parèntesi es va tornar en un nou començament i el Dr. Escoda es va arrelar, com tants altres nous andorranos en aquestes valls pirinenques. En un principi va treballar amb el Dr. Antoni Vilanova, a la seva clínica de la plaça Rebés, i va obrir la seva consulta a Escaldes. Les seves inquietuds el van portar a innovar i desenvolupar el termalisme en el camp de la geriatria al centre termal de l'Hotel Roc Blanc i a partir de la temporada 1972-1973 es va fer càrrec del servei mèdic de l'estació d'esquí de Pas de la Casa-Grau Roig. Va crear el Centre Mèdic Pas de la Casa-Grau Roig la temporada 1972-1973, fruit d'una excel·lent entesa amb el creador de l'estació d'esquí, Francesc Viladomat. Durant molts anys va ser alhora el metge de la vila del Pas de la Casa. En finalitzar la temporada 2012-2013, als 78 anys, va deixar la seva activitat professional per motius de salut. Va morir el 10 de febrer del 2016.

Manuel Viusà i Camps (Barcelona, 1917-París, 1998), pintor i gravador, i **Gertrudis Galí i Mallofré** (Terrassa, 1912-París, 1998), pintora i escultora. Casats el 1940, es van instal·lar a Perpinyà el 1948, i seguidament a París, on van acollir altres exiliats catalans. Viusà va exposar a diverses ciutats d'Europa i d'Amèrica del Nord i del Sud. En la seva activitat de gravador, destaca l'edició de la sèrie al carborúndum que il·lustra els Exemples del *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull (París 1978). Va impartir cursos de gravat a París i a la Universitat de Caracas, a Veneçuela. Van intervenir en la creació del Centre de Gravats d'Encamp (1986), en passar temporades des del 1978 amb les filles, Joana i Núria, que vivien a Andorra, i que Viusà va dirigir durant 12 anys mentre Galí realitzava les seves obres en ferro. Van morir en tretze dies de diferència i les seves cendres reposen al cementiri d'Andorra la Vella juntament amb les restes de la seva filla Núria i la seva néta Meritxell, que van perdre la vida en els aiguats del 1982.

Manuel Viusà i Camps i Gertrudis Galí i Mallofré

Àlvar Valls i Oliva (Barcelona, 1947). Corrector, traductor, escriptor, "home de fer feines de la llengua". Va fugir d'Espanya cap l'exili a París, el 1978, i es va instal·lar a Andorra el 1979. Perit mercantil i estudis inacabats de Ciències Econòmiques a la UAB. Professor de català d'Òmnium Cultural. Compartint l'escriptura amb el seu ofici de corrector de textos, ha escrit guions radiofònics i premsa clandestina dins del franquisme, i ha cultivat la poesia, els relats per a adolescents, la prosa literària, el periodisme d'informació i d'opinió i la novel·la. Ha editat dues revistes, *La Revista d'Andorra* i *Pirineu*. Ha publicat dues novel·les. També ha traduït 71 llibres, del castellà, el francès, l'anglès i l'italià. És un estudiós de Jacint Verdaguer.

Àlvar Valls i Oliva, a Prada el 1994

Conclusions

De manera global es poden observar quatre grans grups d'exiliats en general: andorrans o gent de l'entorn que en cas d'inestabilitat tornen a Andorra; fugitius de la primera part de la guerra d'un bàndol; fugitius d'una segona part de la guerra d'un altre bàndol; i finalment persones, que durant els anys següents al conflicte, s'instal·len a Andorra per diferents raons. Per professions cal destacar els metges que van exercir a Andorra i van contribuir a millorar l'atenció sanitària (Joaquim Trias i Pujol, Josep Estadella, Faustí Llaveries, Josep Sastre i Torruella, Miquel dels Sants Cunillera, Josep Farràs, Josep Escoda, Antoni Barcia, Francesc Blàvia), els advocats (Antoni Forné i Jou, Ramon Villeró i Campabadal), els escriptors i poetes (Norbert Orobitg, Miquel Lladó, Joaquim Amat-Piniella, Rossend Marsol Sícoris, Joan Puig i Salarich, Lluís Capdevila, Baltasar Gispert, Rafael Tamarit, Melcior Font), els arquitectes que van fer obra al país (Puig i Cadafalch, Miguel Fisac), els artistes (Josep Viladomat, Josep Alsina, Manuel Viusà i Gertrudis Galí, Antoni Florit, Sergi Mas), els clergues (Fra Tomàs Junoy, el Bisbe Caixal, els monjos de Montserrat, el Bisbe Justí Guitart, Josemaria Escrivà de Balaguer), els lingüistes (Manuel Anglada, Pompeu Fabra, Antoni Griera, Marcel Baïche), geògrafs (Marcel Chevalier), els polifacètics (Esteve Albert, Josep Fontbernat, Andreu Claret, Francesc Viadiu) i persones significades (càrrecs públics, mestres...).

Tots, sobretot els que s'han instal·lat durablement al país, han contribuït a la transformació d'Andorra i han aportat el seu saber en l'àmbit de la salut i la cultura. Les condicions geopolítiques, socials i econòmiques van fer que alguns no es poguessin quedar al país. A part d'implicar-se econòmicament, els exiliats han estat vectors de transformació del país al segle xx i descendents seus han ajudat directament al desenvolupament d'Andorra i el seu reconeixement com a estat de dret.

Al segle xix l'entorn era de crisi, un entorn deprimit que no va propiciar canvis. Al segle xx es van donar unes altres condicions que van conduir a la decisiva i definitiva transformació moderna d'Andorra.

Tot i passar penúries i tenir pocs recursos, la solidaritat de les famílies andorranes va ajudar en tot el possible els nouvinguts. Els hotelers hi van col·laborar.

Els exiliats al Pas de la Casa van acabar ajudant a generar un pol comercial de gran impacte econòmic.

Àngels Mach i Buch,

farmacèutica, representant de la SAC a la FUCE des del 2015